

STROSSMAYEROVA OSTAVŠTINA U ARHIVU JAZU

Vladimir Koščak

Razlog da o Josipu Jurju Strossmayeru nije još napisana ni cjelovita ni znanstveno fundirana biografija, a kamoli dana sintetička ocjena historijske uloge koju je odigrao, treba tražiti ne samo u vanrednom bogatstvu i raznolikosti njegove ličnosti, pogleda i djelovanja, nego još više u činjenici, da je historijska dokumentacija o njemu — isto toliko raznolika — ostala do danas teško pristupačna, razasuta po arhivima i starim publikacijama, nesređena i neobjavljena. Prije nego što se publicira barem najvažnija građa, t. j. dok se ne nastavi i ne završi posao, koji je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti započela u okviru poznatih Šišićevih izdanja, ne će biti moguće pristupiti ozbiljnom i znanstveno objektivnom vrednovanju jedne od najmarkantnijih pojava u povijesti hrvatskog naroda i svakako najznačajnije naše ličnosti u drugoj polovini prošlog stoljeća.

Vjerojatno najvažniji dio Strossmayerove arhivske građe čuva se danas u Arhivu JA u fondu »Strossmayerova ostavština«. Pošto je ova bila prije nekoliko godina sređena (1952—54), trebalo je napisati prikaz, u kojem bi bio obrađen historijat, sistem, značaj i publiciranje toga fonda. Pored ova četiri poglavlja, prikazu je bio dodan i pregled ostalih arhivskih fondova o Strossmayeru u našoj zemlji, u prvom redu vanredno važnog Dijecezanskog arhiva u Đakovu. Prilog je bio namijenjen ediciji povodom 140-godišnjice rođenja i 50-godišnjice Strossmayerove smrti. Međutim, kako do te edicije nije došlo, to će ovaj rad biti objavljen u Historijskom zborniku u tri samostalna dijela. U ovom svesku objavljuje se najopsežnije i sigurno najzanimljivije poglavlje, to jest o značenju Strossmayerove ostavštine u Arhivu JA (u daljnjem tekstu SOAJA).

I.

Govoriti o značenju Strossmayerove ostavštine u Arhivu JA znači pokušati odrediti vrijednost, koju ona ima za historiografiju. Drugim riječima, postavlja se pitanje, da li i ukoliko ona može pridonijeti razumijevanju ne samo historijskog lika Strossmayera, već i njegova doba.

Već prvo, premda najopćenitije, saznanje o SOAJA daje odnos njenih osnovnih masa: korespondencija, dokumenti, posjetnice i fotografije. Korespondencija zaprema 45 ostavštine; ostala petina nema te važnosti ni po svom karakteru. Doduše, nekoliko desetaka dokumenata iz te grupe predstavlja veliku vrijednost, ali je njihov ostatak manje interesantan. Posjetnice i fotografije imaju uglavnom ilustrativnu ulogu, no u slučajevima, gdje su one jedini dokaz

o postojanju Strossmayerove veze s odnosnom osobom, njihova će važnost porasti.

Korespodencija, prema tome, zaslužuje glavnu pažnju. Kako je ona prilično heterogena po svom sastavu, to se i njeni pojedini dijelovi uvelike razlikuju s obzirom na historijsku vrijednost. Od četiri podgrupe bez sumnje je relativno najvrednija prva: korespodencija upućena od Strossmayera, jer se on rijetko kad latio pera, a da nije napisao nešto od trajnog značenja, iako i tu ima čestitaka i zahvala na čestitke.

Korespodencija upućena Strossmayeru golema je, ali njen sadržaj nije ni približno na toj visini kao kod njegovih pisama. U prvom redu ima tu gotovo 2500 brzojavnih čestitaka, koje doduše daju živu sliku o vanrednoj popularnosti Strossmayera, ali tek u rijetkim slučajevima mogu poslužiti objašnjenju nekoga posebnog pitanja. Odsjek pismenih čestitaka, molba i zahvala od manje značajnih pojedinaca također jedva da ima veću historijsku vrijednost, osim da dopuni poznavanje Strossmayerova karitativnog rada. Mnogo su zanimljivija anonimna pisma, jer odražavaju stanoviti dio javnog mnijenja, ali njih dakako nema mnogo. Pisma društava jesu po svom sadržaju, uz male iznimke, čestitke, molbe za pomoć, odnosno zahvale, ili imenovanja za počasnog člana. Takav sadržaj ima također sasvim relativnu vrijednost.

Od svih odsjeka, koji čine korespodenciju upućenu Strossmayeru, najveći i neusporedivo najvažniji čine pisma pojedinaca. Ima ih preko šest i po tisuća, dakle dobrano preko jedne trećine cijele ostavštine, pa je to ujedno i njena najveća skupina. Ona zajedno s pismima upućenim od Strossmayera predstavlja temeljnu historijsku građu ostavštine, dok sve ostale grupe i skupine mogu poslužiti tek kao dopuna i ilustracija one problematike, koja je tu sadržana.

Kao što je istaknuto, pisma pojedinaca nisu sva od iste vrijednosti. Sigurno nije pretjerano tvrditi, da dvije trećine autora nisu od osobitog interesa, što znači da od poldrug tisuće njih, koliko ih tu ima, dolazi u obzir za normalnu naučnu eksploataciju svega oko 500. Omjer samih pisama je drukčiji, jer relevantni autori imaju u najviše slučajeva po nekoliko ili po nekoliko desetaka i katkada čak preko stotinu pisama, dok su nevažni autori, kao što je i razumljivo, uglavnom s jednim ili dva pisma. No ni sva pisma važnih autora nemaju istu vrijednost, jer je jedan, doduše uvijek manji dio, sastavljen od čestitaka ili sasvim privatnih obavijesti. Ipak, uza sve ograde, broj pisama, koja bi zavrijedila publiciranje, ne bi iznosio manje od 3—4 tisuće. Ako se tome doda do tisuću Strossmayerovih pisama zajedno s odgovarajućim spisima iz ostali skupina, onda se vidi, da za historiografsku eksploataciju u punom smislu dolazi u obzir gotovo 5000 dokumenata.

Osim omjera masa drugo globalno saznanje o ostavštini i njenom značaju daje vrijeme, u kojem je ona nastala.

Poznato je, da je Strossmayerova djelatnost tokom njegova dugog života uzimala, prema datim okolnostima, različite pravce. Prvi decenij biskupovanja (1850—60), za vrijeme apsolutizma, posvećen je gotovo isključivo crkvenim pitanjima (organizacija dijeceze, veze s Rimom, bečka nuncijatura, patronat nad bosanskim franjevcima, vikarijat u Srbiji) i vezama s prijateljima, ali i stvaranju temelja za svekoliko kasnije djelovanje. Drugi decenij (1860—70) je najznačajnije razdoblje Strossmayerova života, kada on, kao prvak Narodne

stranke, razvija veliku političku djelatnost u Carevinskom vijeću, banskim konferencijama, Hrvatskim saborima, regnikolarnim deputacijama i u štampi, a neko vrijeme i kao veliki župan Virovitičke županije. Na kulturnom planu osniva on tada Akademiju, sabire umjetnine, počinje graditi katedralu i sve više stječe glas mecene. U crkvenom pogledu nastavlja svoju djelatnost iz prvog razdoblja i dovodi je do vrhunca svojim najimpresivnijim pothvatom — istupanjem na Vatikanskom koncilu; u tom razdoblju razvija on svoju misao pomirenja Zapada i Istoka, misao unije pravoslavnog Slavenstva s Rimom. Treći decenij (1870—80) znači povlačenje iz prvih redova političkog života (koje je prekinuto pojedinim istupima kao, na primjer, sudjelovanjem kod revizije nagodbe 1873, memorandumom ruskoj vladi 1876, ali ne i gubitak interesa za politiku, koji je Strossmayer zadržao do kraja života. Glavna domena postaje opet crkva (na pr. Zavod sv. Jeronima u Rimu, pitanje redovite katoličke hijerarhije u Bosni nakon okupacije), kultura i prosvjeta; on osniva Sveučilište i niz škola, daje na tisuće stipendija i pruža stalnu pomoć ne samo Akademiji, već mnogim društvima i ustanovama. Međutim, ono po čemu je ovaj decenij karakterističan, jesu veze s inozemstvom, koje ga upoznaje nakon Koncila, fascinirano njegovom odlučnošću i širinom pogleda. Posljednjih 25 godina Strossmayer je nastavljao djelatnošću iz ranijih razdoblja, ali je ona vidljivo opadala. I pored nekih značajnih istupa (dovršenje katedrale, bosanska hijerarhija, konkordat s Crnom Gorom, bjelovarska afera, krapinski sastanak sa Starčevićem) on se sve više povlači u mir svoje đakovačke rezidencije. Ipak budno prati zbivanja kod nas i u svijetu, i ne samo da želi biti o njima informiran, već ih i komentira, a u danim prilikama i utječe na njih.

Ako se ima pred očima takva periodizacija Strossmayerova javnog života, onda ne će biti teško naslutiti, kakav karakter može imati korespondencija s obzirom na vrijeme njenog postanka. Već je istaknuto, da iz prvog decenija (1850—60), osim nekoliko iznimaka (još veću iznimku čini onih 7 Strossmayerovih pisama A. T. Brliću iz 1849!), nema uopće pisama u SOAJA. Drugi decenij zastupan je nešto obilnije, ali ni pisama iz 60-tih godina nema više od nekoliko postotaka. Prema tome, za razdoblje, koje je osobito politički, najznačajnije, ostavština ne daje (korespondencija Strossmayer-Rački ostavlja se po strani, jer je dovoljno poznata), nego samo manjkavu građu. To još ne znači, da sačuvana pisma ne će moći dobro poslužiti, jer su relativno veoma interesantna. Iz 70-tih godina ima mnoštvo pisama. Još više ih ima iz 80-tih, iz kojeg decenija potječe glavni dio korespondencije, a zatim se ta širina počinje osjetno sužavati.

Doba ostavštine je doba Strossmayera kao svjetskog čovjeka. kako bi rekao Smičiklas. Ta karakteristika ostavštine nameće potrebu da se razmotri omjer između domaćih i stranih korespondenata.

Na temelju kataloga može se lako ustanoviti, da je omjer nekako podjednak, ali s prevagom na broju domaćih korespondenata. No ako se promatraju sama pisma (kako primljena tako i odaslana), onda se vidi, da na domaće korespondente otpada znatno veći broj pisama. Naime, stranci su zastupani obično s jednim ili nekoliko, a rijetko kada s više od desetak pisama (iznimku čine Barnabit Tondini, kneginja Julija Obrenović i princeza Trubetskoj sa preko 100 pisama), dok svaki značajniji domaći autor i adresat ima po nekoliko desetaka pisama, a neki i nekoliko stotina (Kosta Vojnović, Nikola Voršak, Đuro

Jelačić). Osim što su daleko brojnija, pisma domaćih korespondenata jesu za našu historiografiju i mnogo značajnija, ne samo jer se radi o našim ljudima, nego i stoga, jer se dobar dio strane korespondencije odnosi na različite forme kurtoazije i općenitih opservacija, ne zadirući tako često u neki problem od dubljeg interesa.

Premda se u pismima mnogih domaćih i stranih autora javlja ista problematika, ipak se strani autori mogu podijeliti sa stanovitim razlogom i prema zemljama, odnosno narodnosti. Kod toga treba odmah istaći, da se, osim malih izuzetaka, Strossmayerova korespondencija ograničuje na Evropu, i to ne cijelu. Od zapadnih zemalja zastupani su Francuzi, Talijani, Englezi, Nijemci i Belgijanci. Iz Irske, Holandije, Švicarske, Pirinejskog poluotoka i Skandinavije ima tek po jedno ili dva pisma. Slavenski narodi su, dakako, svi na broju.

II.

Zemlja Strossmayerovih osobitih simpatija bila je Francuska. Francuzi s preko 120 korespondenata čine najbrojniju grupu. To su u najviše slučajeva publicisti i javni radnici, zainteresirani za slavenski svijet, vrlo popularan u Francuskoj poslije kapitulacije u ratu s Bismarckovom Njemačkom. Jedan dio su prelati i predstavnici naprednoga katoličkog pokreta, drugi dio sadrži posve osobne veze, kao što su bili putnici, koji su našli gostoprimitstvo u Đakovu, dok su mu se neki obraćali za pomoć. Ali među Francuzima ne postoji ni jedna osobito istaknuta ličnost, bilo po glasu, bilo položaju, osim Louisa Pasteura (čiji potpis stoji na jednom pismu iz 1890), no ima veći broj predstavnika francuske aristokracije.

Nakon Francuza dolaze po broju korespondenata Talijani, koji ne predstavljaju tako raznoliku skupinu, jer ih se, uz mali ostatak, može podijeliti na dvije grupe, zapravo dva kruga: crkva i umjetnost. Strossmayer je naročito dopisivao s predstavnicima Rimske kurije. U SOAJA je sačuvano 10 njegovih pisama papi, a isto toliko državnom sekretaru. Kardinale (Vanutelli, Rampolla, Alimonda, Franchi, Jacobini, Moraro, Simeoni, Nina, Bizzari, Alfonso), nadbiskupi i ostali talijanski prelati daju zanimljiv prilog korespondenciji biskupa, koji nije zauzimao neki osobito visok položaj, ali je uživao to veći autoritet u katoličkoj hijerarhiji. Kao ljubitelj i sabirač umjetnina, Strossmayer je u Italiji već za svog prvog boravka 1859 otkrio zemlju, u koju će rado navraćati i podržavati s njome plodan kontakt. Od talijanskih umjetnika u korespondenciji su zastupani Anzighioni, Bettini, Consoni, Revera, Squarcina. Osim predstavnika crkve i umjetnosti Strossmayer je tokom čestih boravaka u Italiji, osobito dok je 70-tih godina gotovo redovito zimovao u Rimu, stekao dosta osobnih prijatelja. Među njihovim pismima sačuvala su se i 2 od Laure Minghetti.

Veoma interesantnu skupinu čini dvadesetak Engleza. Samo 7 od njih pisali su na svom jeziku, dok su se ostali služili drugim jezicima. Sva su ta pisma relativno kasnog datuma (1875—97) i pokazuju da je trebalo proći stanovito vrijeme, da glas o Strossmayeru dospije i na Britanske otoke. Problemi, koji su zanimali Britance, mogu se gotovo potpuno svesti pod dva nazivnika: istočno pitanje i pitanje katolicizma u Engleskoj. Dakako, dopisnik, koji se bavi

jednim, ne ulazi u drugo, što bi i tehnički bilo teško, jer svi imaju po jedno ili dva pisma, osim lorda Johna Emerica Actona (8), Isabele Burton (5), Gladstonea (8) i dr. H. P. Liddona (4). Strossmayerovi odgovori sačuvali su se samo dvojici najodličnijih korespondenata: Gladstoneu (7) i Actonu (2). S prvim je tretirao istočno, a s drugim katoličko pitanje, no ovo sigurno više usmeno, jer su pisma historika Vatikanskog koncila potpuno privatnog sadržaja. Neki od engleskih dopisnika bili su i gosti u Đakovu, a iz pisama se vidi, da su to bili i neki drugi Britanci, čija se pisma nisu sačuvala (dakako, ako ih je bilo).

Od korespondenata njemačkog jezika najviše ih ima iz Austrije, a manji broj iz Njemačke. S Bečom je Strossmayer, dakako, podržavao mnogostruke veze već stoga, što je sam dosta dugo ondje živio, često onamo navraćao i tako stekao mnogo prijatelja. Beč je bio glavni grad Monarhije, pa je Strossmayer s njegovim službenim predstavnicima često saobraćao. O tome SOJA čuva dosta dokaza — od po jednog pisma Franji Josipu i ministru Schmerlingu do pisama raznih generala i dostojanstvenika. Kao i kod ostalih naroda, dopisivao je i s njemačkim prelatima (od kardinala: Hohenlohe i Fruchtenberg), ali i s mnogim njemačkim umjetnicima, slikarima, arhitektima i kiparima (Seitz, Kaiser, Overbeck, Flatz, Raab, Roesner, Schmidt, Lisseck, Steine, Bollé, Cremer), čijih pisama ima priličan broj. No ono što odvaja njemačke od ostalih stranih dopisnika jest njihova politička aktuelnost. Neki od njih (Gruben, Wurn, Helfert) tretiraju s puno poznavanja političke prilike u Austro-Ugarskoj, koje je Strossmayer redovito napadao pobijajući mađarsku dominaciju.

S Mađarima, uza sve susjedstvo i državno-pravne odnose, Strossmayer, kao što je i razumljivo, nije mnogo dopisivao. U SOAJA postoji jedva 10 mađarskih korespondenata (od njih je Strossmayer dobio odnosno poslao im po 1 najviše 2 pisma). Među njima se ističe Paul Hunyady (1865), brat Julije Obrenović, grofovi Forgach, Karattony i Karabyt.

Od slavenskih naroda Poljaci su s gotovo 50 dopisnika najbrojnije zastupani u SOAJA. Osim Esihove studije »J. J. Strossmayer i Poljaci«, ¹ ni jedna monografija o Strossmayeru nije istakla ovu posebnu vezu između Poljaka i Strossmayera, koji im je, kao što se vidi, posvećivao relativno najveću pažnju. Ta korespondencija je uglavnom odraz osobnih i prijateljskih veza (pr., knez Adam Sapieha i kneginja Carolyne Wittgenstein, koji po broju pisama znatno odskaku pred svojim zemljacima), ali zna biti i politički zanimljiva (Stablewski, Kulczycki, Stojakovski, grofu Tarnowskom), tretirajući stranačke raspre među Poljacima, njihovu borbu za oslobođenje i njihov odnos prema Slavenstvu i Rimskoj kuriji. Između predstavnika klera ističu se kardinali Ledochowski i Czacki. Jedan poljski grof (Drohojowski) bio je čak neko vrijeme upravitelj u Đakovu, a jedan posjednik (Proszynski) zapisao je preko Strossmayera svoj imutak Akademiji, o čemu su sačuvana pisma i dokumenti.

Premda ruskih dopisnika nema mnogo (oko petnaestak), njihova je korespondencija veoma zanimljiva i značajna. Rusija je, kao najveća slavenska zemlja, bila za Strossmayera interesantna ne samo u njegovoj domaćoj, hrvatskoj politici, koja se u borbi protiv pritiska Nijemaca, Mađara i Talijana upirala na Slavenstvo, već mnogo više u njegovoj, da tako kažemo, svjetsko-

¹ Obzor, 1929, br. 76—96.

historijskoj ideji unije između katoličke i pravoslavne crkve. To pitanje je on raspravljao i s Francuzima, Englezima i Talijanima, ali najradije s Rusima, osobito s teolozima, kakvi su bili Soloviev ili Muraviev ili ruski isusovci Pierling i Martinov, i s drugima (Moravski), koji nisu u SOAJA zastupani. Postoji 11 pisama državnom savjetniku Heesenu, kojemu je Strossmayer upravio i svoj čuveni memorandum o konkordatu. Od ruske aristokracije zastupan je princ Dabiža, knez Druckoj, Bakunjin i princeza Trubetskoj; njenih 55 pisama (i 8 Strossmayerovih odgovora) predstavljaju bogatu panoramu društvenih i političkih prilika, ne samo u Rusiji, već i u Evropi 70-80-ih godina. Njena su pisma važna i za Strossmayerovo nastojanje oko konkordata s Rusijom. (O tome ima dragocjenih podataka i u korespondenciji s rimskim kanonikom Voršakom). Potrebno je spomenuti i 5 pisama Olge Novikov, rođ. Kirev, publicistkinje u Engleskoj.

Premda Čeha u SOAJA ima isto koliko i Rusa, njihova korespondencija, osim 14 politički veoma zanimljivih pisama Ladislava Riegera (i 5 Strossmayerovih odgovora), ima relativan karakter. Postoje također i 3 pisma slikara J. Čermáka iz 1878. Dakako, Strossmayerova ljubav prema Slavenstvu našla je odgovarajući odraz i u pismima čeških korespondenata (osobito Riegera).

Od Slovaka zastupani su J. Šafarik (1873), Hurban (1877) i Sietor (1897) iz Turčianskog Sv. Martina, gdje je Strossmayer pomogao izgraditi slovačku školu.

Malu ali zanimljivu grupu čine Ukrajinci, mahom grkokatoličke vjere, u kojoj je Strossmayer bez sumnje gledao zlatan most unije, pa su i pisma tih dopisnika (episkop Stefan Petrovič, paroh Cyrillius Sielecki, Rikala Rudolf Josipovič, teolog Vladimir Terlecki i Michael Marian Terlecki) posvećena tom pitanju.

Podjednako su u SOAJA zastupani Bugari. Postoji pismo Koste Miladinova, kojim posvećuje Strossmayeru zbirku bugarskih narodnih pjesama, i njegova rođaka Ivana, koji traži pomoć (kao i K. A. Šapkarev), i urednika »Hrišćanskog učitelja« Kodjeycoffa. Sa Strossmayerove strane postoje 4 telegrama bugarskim učenjacima iz 1887. Potrebno je ovdje spomenuti i pismo austrijskom poslaniku Prokesch-Ostenu u Carigrad (1861) o akciji da se Bugari privedu katolicizmu i pismo bečkom nunciju (1878).

Od ostalih južnoslavenskih zemalja u SOAJA je nešto obilnije zastupana Slovenija, više Crna Gora, a osobito Srbija.

Između petnaestak slovenskih dopisnika ističe se Ivan Hribar, prvak liberalne stranke i kasnije načelnik Ljubljane, sa svojih tridesetak pisama, zatim pjesnik Simon Gregorčič i Davorin Trstenjak, dok su od slikara zastupani Ivana Kobilca i Ivan Franke.

Crna Gora bila je dugo u središtu Strossmayerove pažnje. Njegove su prijateljske veze s Nikolom I. poznate, a ovdje treba istaknuti, da je od njihove korespondencije u SOAJA sačuvano knjaževih 8, a Strossmayerovih 15 pisama. Osim izraza simpatija, njihova je glavna tema južnoslavensko jedinstvo, borba Crnogoraca protiv Turske i položaj Katoličke crkve u Crnoj Gori, s kojom je Rimski kurija sklopila 1886 konkordat — na izričito zalaganje i Strossmayera i knjaza. Njemu je Strossmayer, štoviše, predlagao ulogu posrednika između pape i ruskog cara u želji, da i Rusija sklopi sličan kon-

kordat. Za studij ne samo odnosa Strossmayera prema Crnoj Gori, već i crnogorske povijesti od značaja je velik broj pisama (89) barskog nadbiskupa Šime Milinovića (Strossmayerovih odgovora ima tek 3), koji je bio u vrlo dobrim odnosima s knjaževim dvorom. Sve se to može reći i za Jovu Sundečića (80, Strossmayerovih 4). Od ostalih dopisnika postoji pismo crnogorskog mitropolita Ilariona, Jovana Pavlovića, ministra prosvjete i crkvenih djela (da upiše akcije za crnogorsko parobrodarsko društvo), episkopa Visariona i još nekih. Strossmayer je o crnogorskim prilikama dopisivao i s drugima (Voršak, Vojnović, Črnčić).

Srbija je bila zemlja, s kojom su Strossmayera vezali ne samo službeni odnosi, već i dobro poznati osjećaji južnoslavenskog zajedništva. Premda u SOAJA broj korespondenata iz Srbije nije relativno velik (oko 30), ipak su uglavnom sva njihova pisma značajna. Njihov najveći dio odnosi se na pitanje katoličke crkve u Srbiji, gdje je Strossmayer bio od 1851—96 apostolski vikar, zatim dolazi korespondencija s vladarskim domom Obrenovića, s ministrima, vojnim i crkvenim dostojanstvenicima, učenjacima i znancima.

Za gotovo polastoljetnog Strossmayerova vikarijata, u one dvije-tri katoličke župe u Srbiji izredao se čitav niz župnika, ili, kako su ih tada nazivali, »katoličkih misionara«. Od tih misionara zastupani su u SOAJA Janko Brigljević (2), Eillibaldus Czok (4), Antun Vjenceslav Edinger (4), Luka Falić (10) i Cesare Tondini de Quarengi (94), pouzdanik Kongregacije de propaganda fide, od koga jedan dio pisama potječe iz Srbije. Njegova su pisma najinteresantnija, ali i ostali daju vrijedne izvještaje ne samo o svom radu, već i o prilikama u Srbiji (na pr. dramatski Falićev opis raspoloženja u Beogradu prilikom pada Garašaninove vlade 1887). Na crkveno pitanje odnosi se i pismo Stojana Novakovića, ministra unutrašnjih djela (1884), kao i vrlo instruktivna Strossmayerova predstavka nekom kardinalu (poslije 1886) o važnosti konkordata sa Srbijom.² U isti okvir ide i pitanje razvoda braka između kneza Miloša i kneginje Julije, čemu su posvećena oba Miloševa pisma, jedan dio Julijinih i jedno mitropolita Mihajla, dok se njegova ostala dva odnose na prilike u Bosni i Hercegovini (1875).

Od drugih ministara postoje tri pisma Save Grujića (o slozi Hrvata i Srba) i Jovana Ristića (izrazi prijateljstva). Od učenjaka zastupan je Vuk Karadžić (2), koji Strossmayeru poklanja neka svoja djela (postoji i pismo njegove žene Ane na njemačkom o njegovoj književnoj ostavštini), Đure Daničića (3) i Matije Bana (8). Osim mitropolita Mihajla, sa Strossmayerom je saobraćao i beogradski episkop Nikanor (9 pisama posvećenih uglavnom srpsko-hrvatskom jedinstvu), a sačuvano je i po jedno pismo arhimandritâ Dučića i Pantelića.

Interesantnu pojavu u tadašnjoj Srbiji predstavljalo je nekoliko visokih vojnih rukovodilaca porijeklom Hrvata, kao što je bio Đuro Horvatović general i poslanik na ruskom dvoru, Dragutin Franasović general i ministar vanjskih poslova, i pukovnici Ante Orešković i Vilim Kappner. Poznato je, da je Strossmayer s njima dopisivao, ali u SOAJA je sačuvano tek 11 pisama Oreškovića i njegove žene i kćeri i jedno opširno Kappnerovo, kojim moli zajam. Dakako,

² Među neadresiranim pismima. Vidjeti i pisma Voršakova i Vincetića iz Rima.

Strossmayeru su se, kao poznatom dobrotvoru, obraćali i neki drugi za pomoć (Drožinski, dr. Kostić).

Od Strossmayerovih pisama srpskim dopisnicima svakako su najznačajnija dva upravljena knezu Milanu s molbom, da dopusti Daničiću rad u Jugoslavenskoj akademiji, zatim dva Jovanu Ristiću nakon što je postao regent (1889), i po jedno Matiću, ministru prosvjete i bogoštovlja, kojim poklanja 300 forinti, te akademiku Jovanu Boškoviću i kneginji Juliji Obrenović. Sačuvan je i autograf, pisan kao članak izvijestitelja iz Zemuna, vjerojatno za neke opozicijske novine pod kraj 1868 (studenj?), gdje govori o sebi i svom boravku u Beogradu u trećem licu (takvu metodu je Strossmayer često prakticirao u štampi); spis je važan, jer pokazuje Strossmayerovo mišljenje o ulozi Srbije i njenom unutarnjem uređenju.³

I sa Srbima iz Monarhije, uglavnom Vojvodine, Strossmayer je podržavao prisne veze. Između petnaestak dopisnika ističu se: Jovo Sundečić (80 : 4), Polit-Desančić (30 : 4) i Ivan Peciković, draguljar iz Zemuna (18). Njihova je glavna tema odnos između Hrvata i Srba u posljednja tri decenija prošlog stoljeća. Isti slučaj je i kod ostalih dopisnika, kao Zmaj Jove i Ilariona Ruvarca (po 2). Vrlo je interesantna korespondencija s generalom Stratimirovićem, junakom ustanka iz 1848. i promemorija mitropolite Rajačića ministru Rechbergu (1860) o političkom položaju Srba u Monarhiji.⁴

U ovom prikazu korespondenata prema narodnosti i zemljama držali smo se uglavnom etničkog, a ne geografskog principa. Nema sumnje, da i takva metoda podliježe diskusiji, jer su na taj način u prikazu jedne zemlje ispušteni strani dopisnici, koji u njoj borave i koji o njoj daju katkad važne podatke. Tako je u Italiji živio niži Hrvata (neka budu spomenuti samo Tkalac, Voršak, Črnčić, Pulić), čija pisma mogu poslužiti i kao dobra ilustracija talijanskih prilika, a u prvom redu naših odnosa s tom zemljom. Isto tako, kada je bilo govora o Englezima, nisu spomenuti oni korespondenti, koji su poslali svoje dopise iz Britanije, ali su bili druge narodnosti. U takvim slučajevima oni su, ukoliko je to bilo potrebno, spomenuti na drugom mjestu. To vrijedi i za službene (diplomatske) predstavnike stranih država, gdje se mogu javiti slučajevi (na pr. grof Bohuslav Chotek — Čeh, austrijski poslanik u — Belgiji), koje je teško unijeti u neki sistem.

Pošto je razmotren značaj ostavštine s obzirom na omjer njenih sastavnih dijelova i s obzirom na kronološku i geografsku (nacionalnu) provenijenciju dokumenata, preostaje još da se uoče glavna pitanja, kojima se ona bavi. U tom smislu može se ona podijeliti na 4 osnovne tematske grupe, od kojih se svaka raspada na daljnje odsjeke. Te 4 grupe, zapravo 4 velika područja Strossmayerove djelatnosti, jesu politika, kultura, crkva i društvene veze. Ta je podjela, dakako idealna, i bilo bi je nemoguće provesti odvajanjem spisa ostavštine u 4 stvarne grupe, što bi poneki istraživač možda i želio, jer se sadržaj mnogih dokumenata odnosi na različite teme. A najzad — ni tako kako su one zamišljene, grupe ne mogu imati oštih granica, jer je često vrlo teško odrediti, da li je neko pitanje imalo više ovaj ili onaj značaj, kao na pr.,

³ SOAJA, Koresp. 1, Društva, uredništva, ustanove,

⁴ Korespodencija neupućena Strossmayeru, 29.

Zavod sv. Jeronima, crkvena ustanova s izrazito političkim i kulturnim karakterom. Uza sve to, razdioba na spomenute grupe doprinijet će lakšem pregledu najvažnijih tema i time poslužiti orijentaciji istraživača.

III.

O Strossmayerovoj ulozi u političkoj povijesti hrvatskog naroda izrečeni su do danas najrazličitiji i najoprečniji sudovi. To je i razumljivo, jer je on s jedne strane bio tako kompleksna ličnost, a s druge tako impulzivan u izricanju svoga mišljenja, da ga se na temelju jednostrano odabranih citata može prikazati u zaista različitom svijetlu. Prelazilo bi okvire ovog rada, da se navedu makar najglavniji od tih sudova, a pogotovu da se pokuša dati neki novi sud. Taj posao čeka Strossmayerova biografija, koji će imati dovoljno širok pogled na cjelokupnu sačuvanu građu, da bi bio naučno objektivn.

Osim korespondencije, SOAJA sadrži i u grupi dokumenata politički relevantnu građu, i to u odsjeku »Autografi« i »Diplome«. U prvom odsjeku ističe se nekoliko spisa, koji znače obračun s Miškatovićem,⁵ zatim ima nekoliko bilježaka o Mrazoviću i M. Hrvatu⁶ i jedan polemički spis protiv držanja Sabora⁷. Između stotinjak »diploma« postoje dokazi i o političkom raspoloženju u pojedinim našim krajevima i društvenim slojevima. Isti je slučaj i sa skupinom »Pisma društava«.

Ono malo spisa, što se u SOAJA sačuvalo iz vremena prije 1860. većim je dijelom publicirao Šišić, pa će o tome biti pobliže govora drugom prilikom. Prema tome, pred nama praktično stoji 4 decenija hrvatske politike sa svojim odrazom u korespondenciji. U njoj se odrazilo mnogo problema, dodirnulo bezbroj pitanja —, kao što je to već običaj u pismima. Dati njihov, makar i najsumarniji, pregled bilo bi nemoguće. Stoga će se ovaj prikaz ograničiti na to, da upozori, primjera radi, tek na nekoliko važnih grupa političkih problema, kao što je: prednagodbeno doba, sklapanje i revizija Nagodbe, Istočno pitanje i Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Istra, borba protiv Khuena, bjelovarska afera.

Doba od sloma apsolutizma do sklapanja Nagodbe (1860-68), t. zv. »prednagodbeno doba«, sigurno je jedno od najsudbonosnijih u hrvatskoj političkoj historiji. Njime potpuno dominila Strossmayerov lik, nasuprot isto tako velike pojave Ivana Mažuranića. Borba dviju političkih koncepcija, Narodne i Samostalne stranke ispunjavala je potpuno te godine na raskršću i našla adekvatan izraz ne samo u saborima i brojnim političkim konferencijama, već i u korespondenciji protagonista. Među Strossmayerovim dopisnicima iz tog vremena SOAJA je sačuvala nekoliko prvorazrednih političkih imena, čija pisma i Strossmayerovi odgovori predstavljaju dragocjen prilog poznavanju političkog previranja, koje će na kraju dovesti do Nagodbe i time do pobjede Pešte i nad Strossmayerovom i nad Mažuranićevom koncepcijom.

⁵ SOAJA, Dokumenti, II, 4, 17, 24,

⁶ SOAJA, Dokumenti, II, 2, 24, 35.

⁷ SOAJA, Dokumenti, II, 32.

Među takvim pismima ističu se 22 Strossmayerova pisma Mati Mrazoviću. U njima se jasno ogleda nepovjerenje prema hrvatskom kancelaru i prema ministru Belcrediju, šampionu austrijskog federalizma, audijencije kod cara i nadvojvode Rajnera, veze sa Česima i osjećaj slavenske solidarnosti, ali i silno razočaranje, kad su Mađari pretekli Hrvate u sporazumu s Bečom i kad je Strossmayer bio primoran otići u Pariz, odakle ima također pisama. Mrazovićevi odgovori počinju teći tek 1868 (5 pisama iz te godine), ali su pravi ekspozici, osobito što se tiče međunarodnog položaja i veza Narodne stranke sa Srbijom.

Drugi dopisnik je Metel Ožegović. Njegovih pisama ima iz tog vremena tek 3, ali je u njima vrlo jasno izložen stav bečkih vladajućih krugova, uz koje je on stajao kao prvak Samostalne stranke. Tu je i poziv, da se Strossmayer stavi na čelo Narodne i Samostalne stranke, ujedinjene na temelju novog programa. Strossmayerovih odgovora iz toga doba ima tridesetak, veoma važnih i zanimljivih, od toga 6 iz 1860, kada se sastalo Pojačano carevinsko vijeće. Prilike uoči stvaranja dualizma odražuju i pisma Petru Preradoviću. Opširne promemorie o prednagodbenoj situaciji u Monarhiji predstavljaju dopisi ministru Schmerlingu, grofu Juliju Jankoviću, Ognjeslavu Utješenoviću i barunu Ambrozu Vraniczanyju. Iz tog vremena postoje i 3 pisma grofu Juri Jelačiću, politički još interesantna (razlozi zašto se odrekao velikog županstva), dok će kasnije njihova korespondencija poprimiti sve više privatniji karakter. Na kraju treba spomenuti i opsežan polemički spis Mate Topalovića o odnosima Hrvata prema ostalim, također i slavenskim, narodima u Monarhiji.

Poslije prednagodbenog doba slijedi razdoblje, koje počinje sklapanjem Nagodbe, da bi se odmah nastavilo borbom protiv Rauchova režima (za Narodnu stranku je to i borba za reviziju Nagodbe) i sklapanjem nove Nagodbe. Te četiri godine (1868-73) znače za Strossmayera još uvijek vrijeme velike političke aktivnosti, ne tako javne kao prije, ali isto tako utjecajne. Tek poslije revizije Nagodbe raskrstit će on s mnogim od svojih stranačkih prijatelja (koji će poduprijeti Mažuranićevo banovanje) i povući se definitivno iz prve linije političkog života.

Kao i za prethodno, tako je i za ovo razdoblje najznačajnija korespondencija s Mrazovićem, koja je baš s političke strane važnija i mnogo iscrpnija čak i od korespondencije s Račkim, jer je Mrazović kao prvak Narodne stranke bio političar par excellence, sa širokom perspektivom i lucidnim pogledom na domaća i vanjska zbivanja. Njegovih pisama ima iz tog doba četrdesetak i ona su zlatan rudnik za razumijevanje borbe protiv bana Raucha, koja je kulminirala u poznatom petrinjskom procesu. U toj korespondenciji ima i podataka o Narodnoj stranci (na pr. Miškatovićeva pronevjera Strossmayerove kaucije za »Pozor« 1869), i akciji za političko jedinstvo Hrvatske i Slovenije (sisački i ljubljanski sastanak 1870), o čemu Mrazović opširno piše. Među Strossmayerovim pismima još se ističe opsežan ekspozici o evropskoj situaciji nakon Sedana te o ulozi Rusije u Evropi i Srbije na Balkanu, pri čem Strossmayer potiče Mrazovića da stupi u vezu sa srpskim liberalima. Kao i Mrazovićeva, tako i Strossmayerova pisma imaju golemo značenje za historijat revizije Nagodbe. U pismu od 12. VIII. 1873 Strossmayer je iscrpno naveo razloge prekida s Narodnom strankom. Poslije toga, njihova korespondencija broji još svega nekoliko pisama (najviše iz 1876), a sadrži, ukoliko nije privat-

nog karaktera, osim pitanja slavonske željeznice, uglavnom zamjerke Mažuranićevoj vladi.

Korespondencija s Preradovićem važna je utoliko, što je on 1871./2. nastupao kao posrednik između Strossmayera i mađarskog ministra predsjednika Lonyaya u akciji pomirenja. Osobito je važno u tom pogledu Strossmayerovo pismo od 25. IX. 1871. o uvjetima, pod kojima bi stupio u pregovore, dok druga izražavaju skepsu u iskrenost Mađara. Miškatovićevih 14 pisama, osim njegove afere s kaucijom, bave se uglavnom revizijom Nagodbe; on je bio pristaša suradnje s Andrásyjem i s mnogo je više rezerve gledao na ulogu Srbije u rješavanju istočnog pitanja i njezino držanje prema Hrvatskoj.

Ivan Kostrenčić je u to doba u Beču Strossmayerov pouzdanik, kao što je bio Imbro Tkalac i neki drugi u Rimu. Njegova pisma imaju uglavnom kulturno-historijski značaj, ali ima i veoma interesantnih političkih podataka, tako iz 1871. o reagiranju cara na Rakovičku bunu i detaljan izvještaj o Andrásyjevoj politici i kombinacijama u Beču. Od pisama Mirka Hrvata odnose se na političku djelatnost tek dva o saboru Nagodbe, i jedno iz 1873. kojim javlja, da ne želi položiti mandat, kao što je Strossmayer zahtijevao, jer da ostaje uz vladu, koju je pomogao stvoriti. O situaciji u Hrvatskoj i različnim političkim pregovorima imaju uglavnom po jedno relevantno pismo Lazar Hellenbach, Pajo Kolarić, Ivan Kukuljević, Ivan Vončina, Makso Prica, Ljudevit Vukotinović i Jovan Živković (3 iz Pešte 1872/3).

Također najviše po jedno politički značajno pismo iz toga doba nalazi se među Strossmayerovim odgovorima M. Ožegoviću, J. Jelačiću i D. Politeu (iz 1888, gdje je objasnio svoju ulogu kod revizije Nagodbe i stanovište članova Narodne stranke). Među neadresiranim pismima nalazi se jedno iz Rima (21. I. 1872) o predstojećoj političkoj borbi nakon raspusta sabora, a među anonimnima jedno opširno francusko mišljenje (1868) o Austro-Ugarskoj, mače povoljno, jer da je Monarhija protuteža ruskoj ekspanziji, koju da male države nasljednice ne bi mogle spriječiti.

Istočno pitanje ili pitanje nasljeđa turskih posjeda u Evropi zapremalo je jedno od najvažnijih mjesta u hrvatskoj politici i davalo joj, osobito nasuprot Beču i Pešti, posebnu važnost i težinu. Značaj tog pitanja potpuno je osjećao i Strossmayer, štoviše, može se reći, da je ono bilo ponajglavniji pokretač njegova političkog djelovanja. O tome će istraživač naći bezbroj dokaza u SOAJA, u korespondenciji s utjecajnim ličnostima evropskog političkog života (kakav je bio premijer Gladstone) i javnog mnijenja, kakvih ima mnogo osobito među francuskim korespondentima. To je pitanje Strossmayer raspravljao i s hrvatskim političarima, osobito s Mrazovićem, Klaićem i Miškatovićem.

Istočno je pitanje ustankom u Bosni i Hercegovini 1875. ušlo u kritičnu fazu. U SOAJA se jasno ogleda, kako je ustanak alarmirao sve naše političke ljude i s kakvim su ga djelotvornim interesom oni pratili. Najvažnije je u tom pogledu 5 pisama Ignjata Brlića, iz kojih se vidi, da je u Brodu osnovan odbor za pomoć ustanicima, koji je slao oružje i opremu preko Save. Klaić javlja u 3 pisma o pomaganju ustanika iz Dalmacije i o novčanoj pomoći, koju mu je Strossmayer u tu svrhu poslao. Vojnović javlja isto iz Dübrovnika, a tako i Pavlinović, koji je još 1874. pisao o Strossmayerovim namjerama glede Bosne, koje bi on imao zastupati kod Andrásyja, dok 1876. daje svoje mišljenje o odnosu Hrvatske prema Bosni. Mazzurino pismo sadrži također vrlo važne

vijesti o vezama ustanika s Dalmacijom, a tako i 2 pisma Kostrenčića iz Beča (da se šalju puške u Split, a odatle noću u Hercegovinu), od kojih jedno govori o vezama Strossmayera i kneza Milana. I nekoliko pisama Paje Kolarića pruža podatke o ustanku i stanovištu Austrije, a pisma Sundečića o Dalmaciji i Crnoj Gori. Osjećaje mnogih naših ljudi izrazio je u nekoliko pisama i Iso Kršnjavi iz Beča. Na hercegovačko-bosanski ustanak odnose se i 2 pisma Gabbriela Wesselitzkog, predstavnika Međunarodnog odbora za pomoć postradalima, i pismo Strossmayera kardinalu Franchiju.

Okupacija 1878, koja je, barem prividno, skinula Istočno pitanje u tom dijelu Balkanskog poluotoka s dnevnog reda, ponovo je zatalasala duhove u Hrvatskoj. Otome pružaju vjernu sliku izmijenjena pisma s Metelom Ožegovićem i Vončinom i dopis Ignjata Brlića. Dakako, podataka o Bosni ima razasutih po cijeloj korespondenciji, jer je ona privlačila neprekidnu pažnju bosansko-srijemskog biskupa, o čemu će biti još govora u vezi s crkvenim djelokrugom Strossmayera. Ovdje neka budu još samo istaknuta pisma bega Mehmeda Kapetanovića i zatim Bertićeva o begu Esadu Kuloviću, jer odražavaju raspoloženje jednog dijela bosanskog stanovništva.

Dalmacija je predstavljala najveći interes, a njeno ujedinjenje s ostalom Hrvatskom ponajglavniji zadatak političkog djelovanja svih naših stranaka u drugoj polovini prošlog stoljeća. Tom zadatku posvetio je i Strossmayer sav svoj veliki žar od početka političkog nastupanja do kraja života. Nažalost, u SOAJA se nije sačuvala građa, koja bi na adekvatan način pokazala, što je Strossmayer značio za Dalmaciju i Dalmacija za njega. Ali to se ipak može vidjeti iz stotine telegrama s tisuću potpisa, koji su stizali iz Dalmacije prilikom različitih jubileja, kao i zahvale i diplome narodnih čitaonica i društava duž hrvatske obale. S hrvatskim političarima Strossmayer nije mnogo raspravljao o Dalmaciji, jer je ta stvar bila svima uglavnom jasna. Među dvadesetak dopisnika Dalmatinaca, većinom crkvenih osoba koje su samo rijetko ulazile u političku problematiku, nekoliko je ličnosti od prvorazrednog značaja: to su oba dalmatinska preporoditelja Don Miho Pavlinović i Miho Klaić, zatim K. Vojnović i G. Bulat.

Klaićevih dopisa se sačuvalo 42 (1863—95), a Pavlinovićevih 47 (1868—87), dakle uglavnom iz onih dvaju decenija, kad se vodila najupornija borba protiv talijanaša na čelu s Bajamontijem. O tome piše osobito Klaić; on izvještava također o »Narodnom listu« i političkim prilikama, koje je kao poslanik u bečkom Reichsratu imao prilike upoznati. Sve se to može reći i o Pavlinoviću, no on je kao gorljiv katolički svećenik imao donekle drugačije poglede. U mnoštvu Vojnovićevih pisama ima mnogo podataka i o političkim prilikama u Dalmaciji, premda je on ubrzo poslije poznanstva sa Strossmayerom došao u Zagreb kao profesor na Sveučilište. I Bulatovih 5 pisama govori o borbi protiv Bajamontija, ali Bulat zamjera i Pavlinoviću, jer da pisanje »Narodnog lista« vodi cijepanju Narodne stranke. Protiv Pavlinovića je i svećenik Grubković. Pisma trojice braće Pucića politički su od malog interesa, za razliku od njihova velikog sugrađanina Frana Supila, čiji dopis iz 1891 (upravljen možda i na nekog iz Strossmayerove okoline) o osnivanju lista »Crvena Hrvatska« i o političkoj situaciji na jugu predstavlja dragocjen dokumenat. O proslavi otkrića Gundulićeva spomenika u Dubrovniku 1893 pišu Folnegović, Vitezić i Dubrovčanin grof

Marinica Giorgi, koji je Strossmayera pozvao, da mu tom prilikom bude gost. Njegov predak Martin Giorgi ima vrlo interesantno pismo o dalmatinskim prilikama (1861).

Narodni preporod, koji se u Dalmaciji razmahao 60—70-ih godina, u Istri se pojavio nešto kasnije, ali je ondje također imao zanosnih pobornika. Među najistaknutije spadaju braća Vitezić: Ivan, krčki biskup, i Dinko, narodni zastupnik. Oba Ivanova pisma (1868) posvećena su izdanju glagolskog misala, na kojem su imali surađivati Parčić i Črnčić, za što da se zauzela preko bečkog nuncija i Propaganda. Dinko Vitezić je sa svojih 39 pisama glavna istarska figura u SOAJA. Među ostalim, on javlja o sastanku zastupnika Istarskog sabora radi dogovora o stanovištu, koje će zauzeti na sastanku u Ljubljani 27. IX. 1890 u pitanju odnosa Hrvata i Slovenaca, o izboru krčkog biskupa (1890), o Društvu Sv. Ćirila i Metoda, za koje je Strossmayer dao 1000 forinti (nekoliko pisama), o istarskoj Gospodarskoj zadrugi i o društvima »Hrvatski dom« u istarskim mjestima, koja da su tvrđave protiv talijanstva i nijemstva. Porečki biskup Juraj Dobrila (6) također se bavi izborom krčkog biskupa, a donosi i zanimljivu poruku kardinala Schwarzenberga Strossmayeru. Pop Ante Jakić, urednik lista »Il diritto croato« u Puli, bio je rođak Pavlinovićev i nastavljao njegova djela u Istri. Njegova pisma (7) bave se isključivo listom i pomoći od strane Strossmayera. Veoma je instruktivno pismo don Šime Semelića (1889), jer daje vjeran prikaz stanja hrvatskog puka u Istri. Četiri pisma krčkog biskupa Antuna Mahnića (1900—1904) bave se isključivo Staroslavenskom akademijom na Krku, glagolskim izdanjima i Strossmayerovom pomoći, kojom je »ne samo glagolici, već i hrvatstvu na ovim otocima Jadranskog mora za sve vijeke osiguran opstanak«.

Dva puna decenija vlade grofa Khuena Hedervárya u Hrvatskoj (1883—1903) padaju pod kraj Strossmayerova života. To je razdoblje obilježeno upornom borbom protiv mađarizatorskog režima, koja je našla odraz i u korespondenciji s mnogim hrvatskim političarima. Neki, doduše, za koje je Strossmayer vrlo mnogo učinio, već su ga napustili i prešli u protivnički tabor, kao Josip Miškatović, Mirko Hrvat, Armin Pavić i Iso Kršnjavi, te se s njihovim pismima više ne susrećemo. No mnogi iz nove generacije ostali su mu vjerni. Predstavnici te nove generacije, okupljeni su u Nezavisnoj stranci, ali ih ima i među centrumašima i pravašima. Ako je glavni sadržaj njihove politike bio borba protiv Khuena, to je njen prvi zadatak ujedinjenje opozicionih snaga u zajedničku frontu. U tom pravcu dolazi do akcije grofa Ivana Draškovića i do fuzije članova Centruma i Nezavisne stranke 27. VI. 1887 (»Umjerena opozicija« nasuprot pravašima), što nije urodilo plodom, kao ni sporazum Nezavisne stranke i Stranke prava 15. XI. 1893. Ti su događaji glavni predmet ove korespondencije.

Kao što SOAJA posjeduje najvažniju dokumentaciju za 60—70-e godine u korespondenciji s Mrazovićem, tako su to za ovo razdoblje pisma Milana Amruša (75) i Strossmayerovi odgovori (25). Amruš je dosta dugo boravio u Beču na studijama i tu, prema Strossmayerovim intencijama, utjecao na pisanje konzervativnog lista »Vaterland« u korist Hrvatske. Njegova pisma obiluju i opaskama o našim ljudima u Beču, osobito zastupnicima iz Dalmacije. Amruš je kao izraziti zagovornik sloge sa Srbima odigrao ulogu posrednika između Strossmayera i Zmaja. Preko Zmaja je nastojao skloniti i neke no-

vosadske Srbe da dođu u Zagreb na dogovor (1886). Kod njega ima podataka i o ostalim vezama sa Srbima u Monarhiji (Medaković, Sava Kosanović). Kao zastupnik Nezavisne stranke bio je ogorčen protivnik fuzije sa Centrumom, a o Draškovićima je sudio vrlo oštro, jer da su imali zadatak razbiti Nezavisnu stranku, a kasnije da su je napustili (1888). Osuđivao je i pisanje pravaških listova, ali je poslije 1893 i sam radio na sporazumu s pravašima. Kod njega ima zanimljivih podataka i o prilikama u Monarhiji, osobito među Slavenima. Tako mu je Rieger izjavio, da su Mađari obećali Česima, da ih ne će napadati, ako budu neutralni »in Croaticis«, ali da to nisu održali, pa će zato Riegerova »Politika« početi drukčije pisati o Hrvatskoj (16. X. 1887).

Iz Strossmayerovih pisama Amrušu vidi se — mnogo jasnije nego iz korespondencije s Račkim —, da je Strossmayer u početku odobravao politiku Centruma, njegov list »Agramer Tagblatt« i akciju grofa Ivana Draškovića, za koga se nadao, da će postati ban i pokrenuti dvor na reviziju Nagodbe: »Tiem bi se putem došlo do njeke vrsti trialisma, koji bi bio po mom čvrstom uvjerenju početak pravog spasa monarhiji« (8. II. 1887). Međutim, sam je želio ostati po strani (što osobito dolazi do izraza u pismu Draškoviću, o čemu će još biti riječi). Nekoliko mjeseci kasnije Strossmayer je oštro osudio fuziju sa Centrumom, našavši se potpuno na istoj liniji s Amrušem, nasuprot Račkom, Vojnoviću (glavni zagovornik fuzije) i drugim »neodvišnjacima«. Štoviše, izrazio je mišljenje, da bi bilo bolje, kad bi se Nezavisna stranka spojila sa Stranom prava, ali da to nije moguće, dok je živ Starčević (11. X. 1887). Osim drugih zanimljivih podataka, Strossmayer je dao u dva opširna navrata svoje mišljenje o Poljacima, uostalom prilično kritičko.

Gotovo isto tako važna su i pisma Tadije Smičiklase (100). No dok se Amruš borio protiv fuzije sa Centrumom, dotle za Smičiklase glavni problem predstavljaju pravaši. On se do kraja konstantno osvrće na njih, javljajući o kompromisu, koji je postignut sa Strankom prava, ili o širenju starčevićanstva u Dalmaciji, ili o savezu sa Strankom prava, ali kojem da se on ne želi pridružiti (16. VI. 1895), ili o Strossmayerovim intencijama za ujedinjenje sa Strankom prava, ili o rasulu u Stranci prava, koje da je uzrokovao Frank. Osim mnogih drugih vijesti, interesantna je osobito ona o nadvojvodi Salvatoru, koji da je premješten iz Zagreba u Beč, jer je izjavio da je Rijeka hrvatska, a ne mađarska (1900).

Premda Vojnović ima preko 450 pisama, koja gotovo sva idu u ovo razdoblje, njihova političko-historijska vrijednost nije potpuno u skladu s tim kvantitetom. Dakako, ima vrlo zanimljivih političkih podataka, ali ne u svim pismima. Osim toga, Vojnović je veoma veliku pažnju posvećivao crkvenim i vjerskim pitanjima, tako da može poslužiti dobrim dijelom i kao izvor za naše odnose sa Vatikanom.

Pisma Šime Mazzure (33) su također vrijedna dokumentacija o stranačkom životu opozicije, njenim glasilima (Pozor, Agramer Tagblatt) i okupljanju. On komentira i izjavu Nezavisne stranke (Mrazović) o riječkom pitanju protiv vladine stranke (1882), ujedinjenje Nezavisne stranke s pravašima iz Primorja (1888) i, između ostalog, Derenčinovu osnovu izbornog reda, koja da daje prevelika prava kruni (1899). Jedno Strossmayerovo pismo Mazzuri (1894) izražava čuđenje, što je savjetovao sveučilišnoj omladini, da ne slavi uspomenu na bana Jelačića prilikom Kossuthova jubileja.

Od tri pisma Milana Makanca najzanimljivije je ono o društvu izmirenja Srba i Hrvata u Zagrebu, koje da kani osnovati zajedno s prijateljima (1883). Ignac Brlić, premda zastupnik Nezavisne stranke, ne daje iz ovog razdoblja politički mnogo zanimljive građe. Jedno je pismo (1883) ipak vrlo interesantno zbog karakterizacije zagrebačkih političara (Živković, Kukuljević, Vojnović, Rački), osobito pravaša (David Starčević, Folnegović), dok u drugom (sine dato) donosi podatke o izbornoj borbi u bivšoj Krajini. Isto se može reći i o Vrbaniću, također narodnom zastupniku, čija se (45) pisma većim dijelom odnose na Akademiju i Sveučilište, ali se osvrću i na političke prilike. Na primjer, da građanstvo, a i stranke, ne pokazuju dovoljno dosljednosti u borbi protiv Khuena (1891), ili molba za pomoć za »Obzor«, koji vlada svaki dan plijen (1903).

Šandor Bresztyensky (9) piše o sporazumu sa Strankom prava i o sporu, koji je zbog toga u njoj nastao. o svom listu »Balkan«, koji je počeo uređivati na poticaj Stadlera u smislu jedinstva crkava (1896), i o Saborskom klubu hrvatske oporbe (1899). Od pisama Franje Markovića (13) treba istaknuti kao politički vrlo zanimljivo ono od 29. VII. 1890, u kome piše, da se »neodvishnjačko društvanje poslije zlosretne Draškovićeve konfuzije rasteplo« i da je u Saboru već tri godine osamljen. Marijan Derenčin ima svega 4 pisma, ali ona pokazuju, kojom požrtvovnošću je Strossmayer pomagao naše opozicione političare, ugrožene od Khuenove vlade.

Od grofa Ivana Draškovića, vlasnika lista »Agramer Tagblatt« i vođe Centruma, postoje 2 pisma (27. II. 1887 i 22. XII. 1893) i na oba Strossmayerov odgovor. Strossmayer, premda otklanja povratak u svakodnevnu političku borbu, ipak ohrabruje Draškovića i namjenjuje njegovoj obitelji veliku ulogu.

Ivan Vončina, iako je prišao vladi, ostao je u vezi sa Strossmayerom. Za njegovo shvaćanje karakteristično je pismo od 27. V. 1883, u kojem napada političku apstinenciju »naših najboljih ljudi«, koja da vodi zemlju u propast, i da Hrvatska ima dovoljno autonomije, ali da je ne zna iskoristiti.

Od pravaša zastupani su Fran Folnegović (13) i Erazmo Barčić (16). Folnegović je bio pozvan, da u ime Stranke prava održava vezu sa Strossmayerom. Osim nekoliko pisama, posvećenih Gundulićevoj proslavi, on govori o potrebi organizacije opozicije. Osuđuje djelovanje Mazzure, koje da je još nespretnije nego je bilo Mrazovićevo. Osobito se zadržava na preokretu u redovima pravaša poslije krapinsko-topličkog sastanka između Strossmayera i Starčevića. Barčić gojio je veliko poštovanje prema Strossmayeru: »Premda smò se nalazili u protivnih političkih taborih, ipak jedna nas je misao vazda nadahnjivala, sreća mile nam otačbine« (14. III. 1892). Inače su njegova pisma gotovo isključivo posvećena borbi protiv Mađara na Rijeci. I kod njega se opaža da mu je Strossmayer ukazivao veliku materijalnu pomoć. Još jedan Riječanin je zastupljen u SOAJA. Gjuro Ružić, ali svega sa 2 pisma. Zanimljiv je Strossmayerov odgovor (1901), kojim odobrava Odbor u Zagrebu za utemeljenje »Dioničke banke za kredit hrvatskom seljaku«.

Milko Cepelić, premda nije bio političar, ipak je kao biskupov tajnik imao prilike. da uđe i u mnoga politička zbivanja. Stoga su mnoga njegova pisma, koja sva padaju u ova dva decenija, vrijedan izvor za to razdoblje. Iz njih se vidi, da je i on bio odlučan protivnik fuzije sa Centrumom, i akcije grofova Draškovića, i da je u tom smjeru djelovao na Strossmayera. Isto je tako bio

protivnik Starčevića. Cepelić opisuje i druge naše političare, a upravo je bio oduševljen Stjepanom Radićem, tada još đakom u Zagrebu.

Na kraju treba istaknuti, da SOAJA čuva 5 Strossmayerovih spisa upravljenih banu Khuenu. Dva od njih su, kao što je istaknuto, opširne predstavke u pogledu šuma i đakovačkog vlastelinstva, koje je Strossmayer, čini se, na kraju dosta nesretno vodio. Khuenu je to dobro dolazilo, da ga i s te strane politički onemoguću. Ostala 3 pisma su koncepti (autografi). Jedno iz 1890 odnosi se također na šume, drugo je (1894—95) odgovor na banovo pismo, a govori o položaju katoličke crkve u Hrvatskoj, dok je treće prosvjed protiv nekog banškog rješenja o katehetama. Svi ti spisi obiluju političkim osvrtima i ostalim pojedinostima.

Usred borbe s Khuenom pada poznata bjelovarska afera kao jedan od najmarkantnijih izraza ne samo te borbe već i položaja Hrvatske u to vrijeme. O bjelovarskoj aferi se doista pisalo, ali pretežno publicistički, i to na temelju objavljene korespondencije s Račkim. Međutim, u SOAJA se nalazi o tome čitav jedan dosije od oko 50 dokumenata, uglavnom pisama. Tu nema doduše teksta telegrama, koji je Strossmayer poslao 27. VII. 1888 rektoru Kijevskog univerziteta prilikom proslave 900-godišnjice pokrštenja Rusa⁸, ali se nalazi originalni telegram na ruskom od 29. VII. 1888, kojim se rektor toga univerziteta, Demčenko, zahvalio u ime kijevskog mitropolite Platona kao glavnog predstavnika svečanosti. Zatim je tu originalno pismo državnog tajnika kardinala Rampolle (13. VIII. 1888), kojim zahtijeva objašnjenje o telegramu⁹. Opširan odgovor Strossmayera Rampolli 20. VIII. 1888 i pismo bečkom nunciju Galimbertiju 23. VIII. 1888 nalaze se u dvije kopije učinjene od Voršaka, kao i prijepis (Cepelićev) Galimbertijeva odgovora od 1. IX. 1888. Sve te dokumente objavio je Šišić u korespondenciji Rački-Strossmayer.

Ali ni Šišić ni nitko drugi nije objavio oko 40 ostalih pisama, od kojih polovica potječe od Strossmayera. Impresionirani Strossmayerovim držanjem pred carem u Bjelovaru, mnogi su mu znanci poslali oduševljene čestitke (Barčić, Mazzura, Baron, Polit, Matanić), dok su drugi tražili razjašnjenje (Jelačić, Janković). Kako se čitava tadašnja svjetska štampa bavila bjelovarskom aferom, to su se Strossmayeru obraćali i mnogi iz inozemstva. U dosijeu su sačuvana pisma nekih (Philippe Devillaire, Charles Hyacinthe Loyson, Eduard A. Freman, Vladimir Soloviev i 3 Lise Troubetskoj), dok su od drugih ovdje samo Strossmayerovi odgovori (comte A. de Breuil, orleanski biskup Pierre Couille, F. Lagrange, bivši francuski ministar u Kanadi, A. Lefavre, Dr.

⁸ Objavljen u KORS IV, str. 5.

⁹ Rampollino pismo publicirano je u KORS IV, str. 7. kao prilog uz Strossmayerovo pismo Račkom. To je pismo vrlo zanimljivo za razumijevanje Strossmayerove psihologije, jer se vidi, da je on krivo shvatio podatak o canterburyjskom nadbiskupu u Rampollinu pismu. On piše Račkom, da je njegov »telegram u Kijev vrlo neugodno dirnuo Svetog Oca, i to zato, što telegram canterburskoga biskupa otprto napominje uniju, dočim u mom telegramu o tome nema spomena«. Međutim, Rampolla tvrdi, da je kijevski skup bio neprijateljski raspoložen prema papinstvu, što se otvoreno izrazilo osobito u pismu canterburyjskog nadbiskupa. Dakle sasvim suprotno. Iz cijelog se slučaja vidi, da je kod Strossmayera postojala psihološka koncentracija na problem crkvene unije, i da je vjerojatno sam sebi predbacivao, što je u kijevskom telegramu nije spomenuo. Na taj način je još jednom došla do izraza podvojenost između njega kao katoličkog biskupa i slavenskog patriote.

Rieger, princeza Sangusko). Osim 3 odgovora kneginji Troubetskoj i našim ljudima (Barčić, Julije Janković, Đuro Jelačić, nadbiskup Milinović, Imbro Tkalac)¹ ima još 4 pisma, čiji se adresati nisu mogli ustanoviti. Sva ta Strossmayerova pisma znače opravdanje njegova stava ne samo pred svojim znancima i tadašnjom javnošću, već u prvom redu pred historijom. Stoga je on i skupio najvažnija od njih u poseban dosije. To se vidi i po jednom Strossmayerovom autografu (25. IX. 1888) na kraju kojeg je dodao: »Ovo je zato u hitnosti pisano, da se ljudi lahkoumni poslije moje smrti lahkoumno ne posluže mojim imenom na svrhe Bog zna kakove«.

U Strossmayerovim su se pismima odrazili i drugi problemi. Tako, pišući Erazmu Barčiću, zalaže se za slogu svojih pristaša s pravašima, ali bez Starčevića, jer da je Starčević njegovo držanje u Bjelovaru nazvao hipokrizijom i komedijom. Još opširnija osuda Starčevića i njegova djelovanja nalazi se u pismu župniku Gruberu. Odgovarajući stranim korespondentima, Strossmayer je osobito isticao svoj dugogodišnji rad na sjedinjenju Istočne i Zapadne crkve i veliku ulogu ruskog naroda, ali je znao istaknuti i ropstvo, u koje je Mađarska sapela Hrvatsku, gurajući je u očitu ekonomsku propast. Iz pisma princezi Sangusko vidi se Strossmayerov stav prema Poljacima, a također i to, da je on autor članka u »Obzoru«, uperenog protiv krakovskog »Czasa«, koji je osudio Strossmayerov kijevski telegram. Autograf tog članka nalazi se u dosijeu.

Akcija grofa Stjepana Erdödyja Jaskanskog, koja je našla odraza u korespondenciji s Račkim¹⁰, ovdje je dokumentirana Erdödyjevim pismom Strossmayeru, tobožnjim člankom »Budapester Tagblatt« i isto takvim odgovorom redakcije. Uz te dokumente priložen je Strossmayerov komentar na 6 strana dd. 5. V. 1889. Komentar dovodi Erdödyjevu akciju u vezu s bjelovarskom aferom (zato je te spise i stavio u ovaj dosije), a daleko je iscrpniji nego u pismu Račkom.

IV.

Kultura i prosvjeta je drugo veliko područje, na kojem je došla do izražaja Strossmayerova djelatnost, a o čemu je ostavština sačuvala opširnu dokumentaciju. Štaviše, budući da najveći dio dokumenata potječe iz doba, kada sa Strossmayerova aktivnost sve više ograničavala na taj sektor, SOAJA je za kulturnu historiju osobito dragocjen arhivski fond.

Strossmayerova uloga u kulturnom preporodu Hrvatske golema je i raznovrsna. Poznat je i kao osnivač Akademije i Sveučilišta, kao utemeljitelj i darivatelj mnogih škola i društava, kao graditelj đakovačke katedrale, kao mecena književnosti, znanosti i umjetnosti i kao sakupljač umjetnina. Premda je na svakom od tih područja stekao historijskih zasluga, SOAJA je sačuvala naročito velik broj dokumenata, koji ilustriraju njegov odnos prema umjetnosti, u prvom redu likovnoj, slikarstvu, kiparstvu i arhitekturi. Množina podataka, koja se tu nalazi, čeka još uvijek istraživača, da ih naučno iskoristi i tako baci više svijetla na povijest umjetnosti kod nas.

¹⁰ KORS IV, str. 53.

Tu se čuva i kopija Strossmayerove darovnice od 2. X. 1868, kojom je poklonio Akademiji svoje slike i umjetnine »ovršujući posvetu svoju od 14. ožujka 1866«. Priložena je i kopija o primanju darovnice od strane Akademije od 18. XII. 1868.

Prije svega treba upozoriti, da jedan čitav odsjek (IV) u grupi dokumenata sadrži spise o umjetninama. Tih 55 dokumenata (1844—91) potječu uglavnom iz Rima, a vještačenja su pojedinih slika i namire za kupnju slika. Od ostalih zanimljivih neka bude istaknut popis slika, koji je Strossmayer poklonio Akademiji (iz 1888) i popis slika baruna Zmajića na Rijeci.

Kao sakupljač umjetnina Strossmayer dolazi do vidnog izraza osobito u korespondenciji. Dopisnici, s kojima je dopisivao, mogu se podijeliti na umjetnike, posrednike, vještake i vlasnike. Od stranih umjetnika zastupani su u SOAJA gotovo isključivo Talijani i Nijemci, jer je umjetnost tih naroda odgovarala Strossmayerovu ukusu, koji je bio, kao i cijela naša sredina, još daleko od shvaćanja francuskog prethodništva u slikarstvu tog doba (impresionizam i slikari, koji su mu prethodili), premda je, kao što smo vidjeli, s Francuzima podržavao mnogo širi dodir nego s drugima. Talijanski odnosno njemački umjetnici spomenuti su u vezi sa stranim dopisnicima u korespondenciji. Od slikara slavenskih naroda treba istaknuti po jedno pismo Čermaka i Matejka i tri A. Hynaisa.

Hrvatski umjetnici nalazili su u Strossmayeru pogotovu svog mecenu, o čemu svjedoče pisma Vlaha Bukovca (7), Vatroslava Doneganića (4), Ferde Kikereza (1), Ivana Meštrovića (1), Josipa Plančića (1), Ivana Rendića (5), Rudolfa Valdeca (1), Matilde Meštrović (5), Tomislava Krizmana (1). Opširna korespondencija postoji sa slikarima Salghettijem (32) iz Zadra i Simonettijem (18) iz Rijeke, koje je Strossmayer vrlo cijenio i dosta od njih naručivao, o čemu ima podataka i u njegovim pismima Ivanu Vontčini. O Salghettiju mu je pisao i Tiluni. Ovdje treba spomenuti i slikara Ivana Morettija Splićanina, od kojeg postoji tek jedno pismo.

Sigurno najzanimljiviju građu za historičare umjetnosti predstavljaju pisma Strossmayerovih prijatelja i pouzdanika, koji su u inozemstvu djelovali kao posrednici kod nabavljanja umjetnina, tako da se preko njih može objasniti porijeklo mnogih remek-djela u Akademijinoj galeriji. U tom pogledu osobito su važna pisma Nikole Voršaka (na pr., detaljan opis nabavke fra Angelicove slike), Imbre Tkalca (na pr., detaljan opis nabavke Al'bertinelijske slike), Ivana Črnčića iz Rima i Ivana Kostrenčića iz Beča i upravo neprocjenjiva zbirka Strossmayerovih odgovora Voršaku (235).

Kako je Strossmayer već rano došao na glas kao sakupljač umjetnina, to je primao velik broj ponuda bilo vlasnika (među njima je svakako najznačajniji kanonik Rafael Bertinelli, koji 1867 nudi latinskim piscima svoju skupocjenu galeriju, zatim Benucci, Campo, Damjani, Forgach, Francisci Saraca), bilo posrednika (Ferraresi, Ferrari, Fianchini, Kaiser i drugi), bilo raznih vještaka.

Strossmayerovo je umjetničko nastojanje došlo do punog izražaja tek izgradnjom đakovačke katedrale, koja sigurno spada među najznačajnije spomenike u Hrvatskoj. O njenoj gradnji i dekoraciji postoji u ostavštini dovoljno svjedočanstava. To su u prvom redu pisma njenih arhitekata Roesnera (6), Schmidta (7), i Bolléa (5), njenih slikara Overbecka (12), Seitzova oca i sina (30), Anzighionija (2) i Cremera (2), njenih kipara Doneganića (4) i Rendića (5), a

zatim ostalih, kao što su to bili biskupovi tajnici i upravitelji đakovačkog vlastelinstva, o kojima će biti još riječi. Od Strossmayerovih pisama, koja se odnose na katedralu, treba spomenuti ona Vjenceslavu Turkoviću, koja su i inače interesantna.

Ali ne samo likovne nego i ostale grane umjetnosti našle su u Strossmayeru svog mecenu, tako glazba, o čemu svjedoče pisma Franje Kuhača, J. Ivaniševića, A. Stöhra, pa kazalište: M. Strozzi, S. Miletić (o pasionskim igrama, koje je aranžirao Bukovac), M. Freudenreich. O umjetničkim stremljenjima u Hrvatskoj pružaju također dragocjene podatke i pisma Vladislava Mrazovića (6), Ivana Kostrenčića (16)¹¹, braće Pucića (24) i nadasve Isidora Kršnjavoga (116). Takvi se podaci nalaze i kod Nikole Voršaka (137), Mirka Cepelića (150) i Koste Vojnovića (455) — da spomenemo samo najglavnije. Zanimljivo je i Strossmayerovo pismo »Odboru za nabavku slika«, formiranom 1875.

Strossmayerov odnos prema književnosti i znanosti usko je povezan s dva najviša prosvjetna zavoda, ali se, dakako, ni izdaleka u njima ne iscrpljuje. U Hrvatskoj, naime, nije bilo gotovo istaknutijeg čovjeka od pera, koji nije stajao u bližem ili daljem kontaktu sa Strossmayerom, koji mu nije trebao biti zahvalan barem za moralnu, ako ne mnogo češće i materijalnu pomoć.

Premda osim putopisa i prikaza o slikarstvu, objavljenih u »Vijencu« i »Glasniku đakovačke biskupije«, Strossmayer nije sam literarno stvarao (ovdje treba ipak upozoriti, da u SOAJA među autografima postoji njegov literarni sastav pod naslovom »Dan«, zapravo pjesma u prozi u tipičnom uznositom stilu), on je s najvećom pažnjom pratio razvoj naše književnosti, ne samo preko edicija već i preko osobnog kontakta s književnicima. Od bogate korespondencije koju je vodio gotovo sa svim hrvatskim književnicima, u SOAJA su se do danas sačuvali samo fragmenti. Ipak i oni bacaju izvanredno svijetlo na ličnosti glavnih nosilaca našega književnog razvoja počevši s Petrom Preradovićem (20, 26), Ivanom Trnskim (20), preko Augusta Šenoe (2), Franje Markovića (13), S. S. Kranječevića (4) do Ks. Š. Đalskog (1), a također i na druge hrvatske pisce, kao što su bili Vilim Korajac (4), Ivana Brlić-Mažuranić (3), Ferdo Becić (2), Milka Pogačić (1), Marija Jurić Zagorka (2), Marija Jambrišak (1), Ante Tresić-Pavičić (1), fra Grga Martić (24) i drugi. U tim pismima, osim književnosti, govori se i o drugim problemima kulturnog i političkog života, što ih čini to vrednijim, što potječu od osoba, koje su znale ne samo uočavati već i izražavati svoje dojmove.

S hrvatskim učenjacima je Strossmayer također održavao plodan kontakt, u prvom redu s onima, koji su mu već po svojoj struci stajali najbliže, a to su bili historičari. Kao i kod književnika, tu je čitav niz najznačajnijih imena, koji počinje Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim (7), a nastavljaju ga Šime Ljubić (2), Eusebije Fermendžin (2), August Theiner (1), Tadija Smičiklas (104), Ivan Tkalčić (2), Franjo Vaniček (2), Fran Bulić (4), Ferdo Šišić (1) i Milan Šufflay (1).

Od pravnika i pravnih historičara zastupani su Baltazar Bogišić (4), Pavao Muhić (2), Šandor Bresztyenski (9), Marijan Derenčin (4), Fran Vrbanić (15), Vladimir Mažuranić (4) i Ivo Pilar (2). Od lingvista i literarnih historičara

¹¹ O Michelangelovoj slici odnijetoj iz Dubrovnika.

tu su pisma Milana Rešetara (2), Bogoslava Šuleka (7), Armina Pavića (2), Pere Budmanija (1), Milivoja Šrepela (1), a što se tiče najslavnijeg među njima, Vatroslava Jagića, postoji tek jedno pismo Strossmayera njemu.

Egzaktne znanosti bile su u to doba u Hrvatskoj tek u povoju, ali Strossmayer pokazuje i za njih interes, dopisuje s njihovim predstavnicima kao što su bili Đuro Pilar (42, 47), Josip Torbar (28, 1), Ljudevit Vukotinović (1), Vinko Sabljak (1), Oton Kučera (2), Špiro Brusina (3), Anton Lobmayer (22). Dakako da učenjaci, kao ni književnici, nisu sa Strossmayerom rješavali neke znanstvene probleme, nego se tu ponajviše radi o općim načelima, po kojima je Strossmayer nastojao usmjeriti cjelokupan kulturni život u Hrvatskoj, o materijalnim pitanjima, novčanoj pomoći i organizacionim problemima. U tom okviru osobitu je ulogu igrala Akademija. Za njen historijat poslije smrti Račkog veoma su značajna pisma Smičiklase, Torbara i Vrbanića, osim toga je SOAJA sačuvala i 9 dopisa same Akademije svome pokrovitelju. Što se tiče Sveučilišta, važna su pisma Koste Vojnovića, Đure Pilara i Ive Bujanovića.

U velikom dijelu ovdje navedenih pisama Strossmayer se pojavljuje kao mecena, no dokaza o tome, koliko je učinio za promicanje prosvjete, puna je ostavština. Molbe i zahvale za stipendije izmjenjuju se s dopisima mnogih kulturno prosvjetnih društava i ustanova. U tom pogledu važne su 3 skupine u SOAJA: pisma društava, telegrafske čestitke društava i diplome. Svi ti dokumenti prikazuju Strossmayera kao pojavu, kojoj nema sličnog primjera u našoj kulturnoj historiji.

V.

Treće veliko područje Strossmayerove aktivnosti bilo je crkveno, na kojem je djelovao ne samo kao starješina svoje biskupije, već kao jedan od najistaknutijih predstavnika katoličke crkve u svoje vrijeme. O tome SOAJA pruža obilan materijal, koji se može podijeliti na nekoliko odsjeka, prema tome, da li se odnosi na đakovačku dijecezu, ili na crkvene prilike u Hrvatskoj i Bosni, na odnos prema Rimskoj kuriji, na Zavod sv. Jeronima ili na veze s inozemnim klerom. Svaki od tih odsjeka zahtijevao bi posebnu studiju, a za neke od njih SOAJA sadrži upravo temeljnu građu.

Đakovačka biskupija bila je ona baza, koja je omogućila Strossmayeru njegovu izvanrednu ulogu u našoj prošlosti, koja mu je davala siguran oslonac u njegovu političkom istupanju i, za naše prilike, upravo golema sredstva za kulturne potrebe. Đakovačko biskupsko vlastelinstvo sa svojim vinogradima, njivama i stočarstvom i nadasve šumama bilo je jedno od najbogatijih u zemlji. S te točke gledišta, đakovačka bi biskupija suvremenom historiku pružila zanimljivo područje istraživanja, s time da se ustanovi, odakle su i na koji način pritjecala sredstva u biskupsku blagajnu, i još više, kuda su sve i kako otjecala. Tu bi se vidjelo, da nije bilo gotovo nijednoga značajnijeg pothvata kroz decenije u Hrvatskoj, u kojem Strossmayer nije sudjelovao svojim novčanim doprinosom.

Za takav studij pruža najviše građe Dijecezanski arhiv u Đakovu, ali također i SOAJA. U prvom redu dolaze u obzir 4 skupine u grupi dokumenata:

autografi, spisi o umjetninama, đakovačko vlastelinstvo (borba za šume) i računi i potvrde. Na te se dokumente prirodno nadovezuju pisma upravitelja đakovačkog vlastelinstva. Od njih su u SOAJA zastupani Mirko Hrvat (13), Dragutin Böllein (13), Josip Šestak (26) i Vladoje Čačinović (4), od provizora Hugo Sudarević (10), a od biskupskih odvjetnika Mirko Hrvat (13) i Mate Šabarić (4). O vlastelinstvu i ekonomskom poslovanju ima važnih podataka i kod Čordašića, Vojnovića, A. Čopa, G. Brlića, P. Kolarića, I. Vontčine, Š. Mazzure i u dvije opširne predstavlke Strossmayera banu Khuenu-Hederváryju o sporu zbog šume. Zatim su veoma značajna pisma biskupskih tajnika, koja pružaju uvid ne samo u materijalno poslovanje, već i opći pogled na život u dijezezi. Od osoba, koje su bile Strossmayerovi tajnici, i u vrijeme, dok su to bili, zastupani su Đuro Gamperl (16 pisama, od čega za vrijeme tajništva 6), Josip Valinger (30 : 25), Mihovil Cepelić (150 : 89) i Mate Novosel (5 : 1), te ravnatelj biskupske pisarne Anđelko Voršak (38) i Stjepan Kelek (10).

Osim Strossmayerovih pisama đakovačkom kaptolu, najbolju sliku o prilikama u dijezezi pružaju pisma područnog svećenstva. Njih ima vrlo mnogo, jer se biskup dopisivao gotovo sa svakim svojim župnikom. Neka budu spomenuti samo najistaknutiji: Cvjetko Gruber (23), Josip Horvat (11), Božo Lukić (13) i Aleksandar Mandt (33) iz Osijeka (kasnije je bio upravitelj vlastelinstva, ali iz tog vremena nema pisama). Mandt donosi veoma zanimljive podatke o prvim socijal-demokratima kod nas.

O crkvenim prilikama u Hrvatskoj historik će najviše podataka naći u pismima samog Strossmayera Rimskoj kuriji, i to papi (10), državnom sekretaru (6)¹², mnogim kardinalima¹³ i bečkom nunciju (5), a zatim u korespondenciji s hrvatskim biskupima. Pisma biskupa vrlo su instruktivna, jer donose podatke ne samo o crkvenim pitanjima (na pr. glagolica i slavenska liturgija), već i političkim. Autori su: Juraj Dobrila, biskup porečko-pulski (6, 2), Filip Nakić, biskup splitski (5), Ivan Antunović, naslovni biskup (36), Mato Kalogjera, nadbiskup splitski (5, 1), Ilija Hranilović, biskup križevački (6), Josip Marčelić, biskup dubrovački (8), kardinal Josip Mihalović, nadbiskup zagrebački (3), Juraj Smičiklas, biskup križevački (1), Franjo Uccellini, biskup kotorski (5, 1), Fulgencije Czarev, biskup hvarski (2), Juraj Posilović, biskup senjski, kasnije nadbiskup zagrebački (34, 1), Ivan Vitezić, biskup krčki (2, 1), Mato Vodopić, biskup dubrovački (7), Petar Dujam Maupas, nadbiskup zadarski (1), dok postoji svega jedno Strossmayerovo pismo kardinalu Jurju Hauliku.

Strossmayer je saobraćao gotovo sa svim crkvenim ljudima kod nas. SOAJA obiluje njihovim imenima, među kojima zauzima istaknutije mjesto dominikanac Marija Angjel Miškov (31) s podacima o crkvenim prilikama u Dalmaciji, teolozi Ivan Koharić (42), Ivan Bujanović (11), zatim Matija Stepinac (3), Ante Bauer (2) i Svetožar Rittig (2).

O Strossmayerovu utjecaju na crkvene prilike u Bosni pisao je dosada najiscrpnije fra Berislav Gavranović u knjizi: »Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine«, ali mu je SOAJA ostala nepoznata. Međutim, ona sadrži dragocjen materijal iz vremena prije, a više

¹² Među pismima državnom tajniku nalazi se i ono od 9. VII. 1899 iz Rogaca o opscenim izrazima, koje je »Osservatore Romano« objavio u jednom dopisu iz Beograda. Vidjeti o tome i KORS IV, str. 84.

¹³ Vidjeti prethodni odsjek ovog poglavlja, gdje je riječ o stranim dopisnicima.

poslije okupacije o mnogim problemima poznatim iz literature. Zato ćemo se i ovdje ograničiti da navedemo korespondente, što će pokazati, kako širok kontakt je Strossmayer podržavao s katoličkim klerom u Bosni, osobito s franjevcima: fra Janko Baltić (3), fra Domin Andrić (1), fra Josip Božić (1), gvardijan Josip Čurić (1), fra Grgo Franičević (8), fra Mato Čondrić (1), provincijal Miho Gujić (3, 2), arhiđakon Antun Jelić (5), biskup banjalučki Marjan Marković (1), biskup mostarski Paškal Buconjić (1), fra Grgo Martić (24), fra Martin Medić (8), Puntigam Ante DI (1), nadbiskup vrhbosanski Josip Stadler (29, 5), fra Ivo Grga Stepanović (1), fra Antun Tuzlančić (2), fra Viktor Varady (1), kanonik Stjepan Hadrović (1), Frano Hammerl DI (2), kanonik Ivan Koščak (2), župnik Vladislav Kreucis (1), provincijal Nikola Krilić (2), fra Andrija Matutinović (3), fra Rajmund Rudež (3), gvardijan Janko Selak (1), župnik Ivan Bulijan (1). Važan izvor za Strossmayerov odnos prema katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini oko vremena okupacije predstavlja i korespondencija s njegovim pouzdanikom kod Vatikana Nikolom Voršakom.

Osobitu je brigu Strossmayer pokazao za imovinu bosanske provincije u Carigradu nakon okupacije, o čemu svjedoči 6 pisama konzula Oesterreichera. Zanimljiva su i pisma bečkog nuncija iz 1871, jedno o mladoj muslimanki, koja je htjela prijeći na katoličku vjeru, a drugo o bosanskim klericima. O pitanju bosanskih umjetničkih starina, koje su franjevci poklonili Strossmayeru, a on Akademiji, ima također podataka (Gujić, Strossmayer Vujiću i Gujiću).

Odnos Strossmayera prema Rimskoj kuriji bio je veoma kompleksan. između suprotnih mišljenja SOAJA će i u tom pogledu moći doprinijeti upotpunjavanju slike. Osim već spomenutih pisama Rimskoj kuriji, upravo dragocjenu građu pruža korespondencija s kanonikom Voršakom. U SOAJA postoji 235 Strossmayerovih pisama i 140 Voršakovih (1865-80), koja po zanimljivosti i instruktivnosti podataka često nadmašuju korespondenciju s Račkim. Isto se može reći i za drugoga rimskog pouzdanika, kanonika Ivana Črnčića, Vorškova nasljednika; njegovih pisama ima 69, a Strossmayerovih 65.

Pitanje Zavoda sv. Jeronima u Rimu također je mnogo raspravljano u štampi. Ali SOAJA pruža mogućnost da se ono osvijetli s nove strane, jer daje uvid i u motive pojedinih postupaka, oko kojih su se plele niti austrougarske diplomacije, vatikanskih ambicija, društvenih veza i nacionalnih pretenzija. Dopisnici (osim spomenutih dvaju rimskih kanonika), koji se specijalno bave Zavodom, jesu Dragutin Parčić (13), Antun Franki (7), dr. Gjura Pulić (62), Luka Jelić (3), Karabajić (3), Josip Pazman (3), Ante Politeo (4), Andrijaš Friš (2), Alojzije Vincetić (7), Ivan Vitić (2), Eusebije Fermendžin (1), Matej Novosel (6). Tom pitanju posvećena su i pisma Strossmayera kardinalu Vanutelliju, biskupu Ucceliniju, Puliću, a dosta podataka naći će se i kod Tkalca, a osobito Vojnovića, jer su njihova pisma uopće značajna za veze s Rimom. O vezama s Vatikanom piše također i knez Sapieha.

Među predstavnicima stranih naroda, koji su se obraćali na đakovačkog biskupa, istaknuto mjesto zauzimaju, kao što je već istaknuto, katolički prelati. Ne samo talijanski, već i francuski, njemački, austro-ugarski i poljski. Od katoličkih zemalja Evrope čine u tome iznumku jedino Španjolci, Portugalci i Irći. Od Španjolaca postoji svega jedno pismo nekog župnika Ruiza (?) iz biskupije Cordoba, a i taj mu šalje primjerak pamfleta sastavljenog protiv njega. Ako se sjetimo držanja španjolskih biskupa na Vatikanskom koncilu,

ta činjenica ne iznenađuje. Strossmayer je podržavao veze s naprednim liberalnim krilom katoličkog klera, kakvom je i sam pripadao. O tome najbolje svjedoči korespondencija s francuskim biskupima, kanonicima i svećenicima. Upada u oči također priličan broj stranih samostana, osobito redovnica, koje su se poznatom biskupu-dobrotvoru obraćale za pomoć, a to čine i neki misionari, jedan čak iz Kine (Bret iz Ning-Po). Kao što je već istaknuto, osobitu dokumentaciju za prilike u katoličkoj crkvi pruža gotovo sto pisama barnabite Cesara Tondinija de Quarenghi, predstavnika Kongregacije de propaganda fide.

VI.

Posljednje od četiri područja, na koja je podijeljen ovaj prikaz o tematskom značaju ostavštine, obuhvaća društvene veze.

Strossmayer je bio poznat kao čovjek rijetke društvene privlačnosti. Izvanredna rječitost, nadahnuta velikom kulturom, i ljepota duhovitosti upotpunjavale su čar njegove ličnosti, tako da su se pojedinci i nakon mnogo godina s ushitom sjećali susreta s njime. O tome SOAJA pruža mnogo dokaza. Bio je charmeur s urođenim darom da se sviđi i osvoji okolinu, i premda je potekao iz skromnih prilika, njegove alure grandseigneura otvorile su mu pristup i u vrhove evropskog društva. Doduše, za historijski lik Strossmayera ovo područje sigurno nema one važnosti kao prethodna, ali ono u SOAJA zauzima istaknuto mjesto, jer se po naravi stvari dobar dio društvenih odnosa očitovao upravo u korespondenciji.

Pored pisama za ovu tematsku grupu, za razliku od ostalih, dovoljno relevantne građe pružaju telegrafске čestitke, posjetnice i fotografije. Telegrami daju uvid u pažnju, kojom su gotovo svi naši javni radnici, zajedno sa svojim porodicama, pratili Strossmayerove godišnjice i značajne datume. Posjetnice su također vanredna dokumentacija o razgranatosti Strossmayerovih veza, (preko 1600 osoba) i zadivljuju množinom i raznovršnošću osoba, koje su stupale s njime u kontakt, ne samo posjećujući ga u Đakovu, nego i tokom njegovih putovanja, i osobito zimovanja u Rimu.

Fond fotografija sigurno je najviše stradao tokom vremena i on danas nije razmjerno bogat (122), ali daje ipak dovoljno dokaza o običaju izmjenjivanja vlastitih slika, tako raširenom u prošlom stoljeću. Najveći broj fotografija potječe od prelata različitih zemalja (Dupanloup, Gagarin, Maret), zatim od nekih spisateljica i gospođa (Grossmannova, Evelina Varlanda, kneginja Julija Obrenović), od slikara (Consoni, Matejko, Salghetti) i naših (Lerman, Vojnović, Vitezić) i stranih ličnosti (Heesen, Pilsuski, Conestabile).

Što se tiče korespondencije, postoji velik broj pisama, koja se ni po sadržaju ni po autorima ne mogu uvrstiti drugamo, nego baš u ovu grupu. Ona će biti veoma interesantna za Strossmayerove biografe, jer osvjetljuje dobrim dijelom njegov privatni život, tako usko spojen s javnim, ali i za socijalne historike, jer pruža sliku društvenog života i običaja u drugoj polovici prošlog stoljeća, ne samo u Hrvatskoj, nego i u ostaloj Evropi.

Znatan dio autora ove grupe sačinjavaju žene. Uopće je jedna od karakteristika, kojom se SOAJA odlikuje, velik udio ženskih korespondenata. U temeljnoj skupini korespondencije (pisma pojedinaca) ima preko 200 dopisnica, što

predstavlja oko 13 posto autora ove skupine. To potvrđuje veliku popularnost i povjerenje, koje je Strossmayer uživao u mnogim društvenim krugovima. Postoji niz interesantnih i veoma poznatih ženskih likova, kojih je pisma ostavština sačuvala pretežno u velikom broju i kojih bi odnos prema Strossmayeru bio vrijedan posebne studije. Takva je bila Juliette Adam-Lamber (2, 1), prijateljica Gambette i urednica časopisa »La nouvelle revue«, kneginja Carolyna Wittgenstein, prijateljica Liszta, autorica opsežnog djela o reformi Katoličke crkve (33)¹⁴ vojvotkinja Castiglione-Collona, rođ. comtesse d'Affry, poznata kao kiparica pod pseudonimom Marcello (4), kneginja Jelisaveta Trubetskaja (57, 8), kneginja Helene Sangusko (1, 1), princeza Julija Aremberg (12), kneginja Julie Obrenovitsch, rođ. grofica Hunyady (115, 1), Laura Minghetti, žena talijanskog ministra predsjednika (2), lady Izabel Burton, rođ. Arundell of Wardau (5). Od Hrvatica treba spomenuti dvije književnice, kojih je društvena uloga osobito porasla udajom za istaknute strane javne radnike: kontesa Gjene Vojnović, žena francuskog publiciste Charlesa Loiseau-a (23), i Mara Čop, žena belgijskog pravnika Lenger-Marleta (16).

Dok je bilo govora o učešću stranih korespondenata u SOAJA, naveden je kod pojedinih zemalja i značaj, koji su njihovi predstavnici mogli imati u društvenom pogledu za Strossmayera. Ovdje treba još samo istaknuti pismo muzičara Franza Liszta, s kojim se Strossmayer upoznao preko kneginje Wittgenstein, i pismo bavarskog princa Maxmiliana o nekoj dobrotvornoj akciji.

Premda je 1848 feudalizam u Hrvatskoj ukinut, njegovi bivši nosioci, osobito starije i bogatije aristokratske obitelji, ostale su i dalje društvena snaga, s kojom je trebalo računati. S njome računa i Strossmayer, što potvrđuje i SOAJA. Tu treba razlikovati hrvatske aristokratske obitelji od stranih, koje su imale posjeda u Hrvatskoj.

U ostavštini su zastupani grofovi Draškovići (Ivan, Karlo, Pavao i Dioniz), koji su igrali glavnu ulogu i u akciji, da se hrvatska aristokracija politički aktivira, Pejačevići (Julijan, Gabrijel, Agata i Ladislav), Kulmeri (Aleksandrine, Ljudevit, Milan i Miroslav), Erdödyi (Luisa, Stjepan), od Jankovića Julije, a od Sermagea Rikard, zatim baruni Vjenceslav Turković i Lazar Hellenbach. Grof Ivo Buratti, tipičan predstavnik mondenog društva, daje zanimljivu sliku o vezama s engleskom aristokracijom, među ostalim i o razgovoru s Gladstoneom na garden-party u Buckinghamskoj palači.

Osobito prijateljstvo vezalo je Strossmayera s tri obitelji: grofovima Jelačić i barunima Ožegović i Vraniczany, čiji su predstavnici odigrali tako značajnu ulogu u hrvatskom narodnom pokretu 1848. Sa starim podmaršalom Đurom Jelačićem, banovim bratom, sačuvala se veoma opširna korespondencija (201, 165), koja baca mnogo svijetla u njihov privatan, a donekle i javan život. Od ostalih članova te obitelji ima pisama Đurina sina Jurice, kćeri Vere i Anke i žene Hermine. Isto je tako sačuvana prilično opširna korespondencija s Metelom Ožegovićem (49, 100), koja osobito kasnije ima sve više privatan karakter, a također i s ostalim Ožegovićima: Tito, Ljudevit, Olga, Metel ml., Ivana. Od korespondencije s Ambrozom Vraniczanyjem ima svega jedno Strossmayerovo pismo, ali su zato obilnije zastupani Ivka, Lujo, Vladimir, Olga i Klotilda.

Od stranih aristokratskih porodica, koje su u Hrvatskoj, osobito u Slavoniji imale, velikih posjeda, i tokom se vremena manje ili više povezale sa

sudbinom hrvatskog naroda, nailazi se u SOAJA na imena: Bombelles, Eltz, Odescalchi, Piennes, Norman i Nugent. Strossmayer je bio s većinom od njih u vrlo dobrim odnosima.

Dakako, najveći dio Strossmayerovih društvenih veza potjecao je iz krugova građanstva, koje je tada u Hrvatskoj, uza sva protuslovlja i sprečavanje organskog rasta, sve više jačalo i bilo vodeća politička i ekonomska sila. Tom je krugu i on sam pripadao, koliko po porijeklu, toliko po mentalnoj formaciji. Mnoge naše građanske porodice, osobito iz Zagreba i Osijeka, bile su česti gosti u Đakovu za vrijeme različitih proslava, a mnogi su se s njime sastajali u Rogacu, i tako produbljenom prijateljstvu dali izraza u pismima. O tome SOAJA pruža cijelu skalu primjera. S mnogim našim obiteljima Strossmayer je stupio u neku vrstu rodbinstva, jer je kumovao pri krštenju ili potvrdi (Jelačić, Preradović, Mrazović, Klaić), dok su ga neki, katkad uzalud, molili, da obavi čin vjenčanja (Jelačić, Vojnović, Majcen).

Strossmayer je imao i nekoliko osobnih prijatelja još iz mladih dana, s kojim su ga vezali prisni osjećaji. Takav su bili Stjepan Ilijašević (10, 3) i Stjepan Pejaković (9). Njihova su pisma neobično zanimljiva, a odlikuju se duhovitim stilom.

SOAJA je sačuvala i stanovit broj pisama Strossmayerove obitelji. Među ostalim ima 34 pisama Andrije, Kačice, Ferde i Hedvige Strossmayer, zatim njegove sestre Magdalene Pupiće-Strossmayer, udate za bar. Unukića, i nećakinje Albertine Unukić, udate za gen. Heinricha pl. Adrowskog.¹⁵

¹⁴ Vidjeti Vl. Koščak, *Carolyne Wittgenstein u pismima J. J. Strossmayeru, Hrvatsko Kolo, 1953.*

¹⁵ Šišić, *Dokumenti i Korespondencija*, str. 3, pokušao je s priličnim naučnim aparatom osporiti, da je Strossmayer bio blizanac. Međutim, sam on kaže u pismu Utješanoviću 1871: »I ja sam od dvojaka. Brat mi poslije nekoliko mjeseci umro, pa valjda dobri Bog i njegov blagoslov na me ostavšega izasuo.«

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA XI—XII.

1958—1959.

Redakcioni odbor:

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje završeno početkom mjeseca jula 1960.